

Prof. dr hab. Adam Łukaszewicz
Wydział Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego
Katedra Epigrafiki i Papirologii

Warszawa, 26 sierpnia 2022 r.

**Recenzja osiągnięcia i dorobku naukowego
dr Joanny Popielskiej-Grzybowskiej
w związku z postępowaniem habilitacyjnym
(nauki humanistyczne: archeologia)**

Sylwetka naukowa dr Joanny Popielskiej-Grzybowskiej

Joanna Popielska-Grzybowska ukończyła w roku 1997 studia w zakresie archeologii śródziemnomorskiej na Uniwersytecie Warszawskim, uzyskując dyplom magistra z wyróżnieniem. Jej praca magisterska pt. "Atum w Tekstach Piramid" powstała w Instytucie Archeologii UW pod kierunkiem prof. Andrzeja Niwińskiego.

W roku 2000 pani Popielska ukończyła studia podyplomowe w Instytucie Badań Literackich PAN przedstawiając pracę dyplomową pt. "Faraon w drodze do nieba - egipska metaforyka życia i śmierci a obrazowanie symboliczne w Tekstach Piramid".

W roku 2007 uzyskała stopień doktora nauk humanistycznych na Uniwersytecie Warszawskim na podstawie rozprawy pt. "The Pyramid Texts as Source of *topoi* in the Coffin Texts (based on diagnostic spells)" przygotowanej pod kierunkiem prof. dr hab. Karola Myśliwca z Zakładzie Archeologii Śródziemnomorskiej PAN.

Dr Popielska-Grzybowska ma już długoletni staż działalności w instytucjach naukowych, na Uniwersytecie Warszawskim i przede wszystkim w Akademii Humanistycznej im. Aleksandra Gieysztora w Pułtusk. Praca ta była w znacznym stopniu powiązana z dydaktyką.

jednak zasadniczym jej zadaniem naukowym była zawsze - i jest zwłaszcza obecnie w IKŚiO PAN - praca badawcza.

Autor niniejszej recenzji, od początku pracy naukowej zajmujący się archeologią Egiptu oraz tekstami starożytnymi różnego rodzaju, od dawna z uwagą śledzi drogę naukową pani Joanny Popielskiej-Grzybowskiej. Już w czasach studenckich p. Popielska dała się poznać z uwagi na swoje zaangażowanie. Charakteryzuje ją uderzająca stabilność zainteresowań wiążących p. Popielską z dziedziną duchowości starożytnych Egipcjan jako integralną częścią ich fascynującej kultury.

Ważną cechą drogi naukowej dr Popielskiej-Grzybowskiej jest jej zawodowa mobilność związana z rozległymi kontaktami naukowymi. Zdaniem recenzenta mobilność sama w sobie nie jest wystarczającym wyznacznikiem poziomu naukowego. Jednak w przypadku Habilitantki jej podróże i kontakty naukowe są wyraźnie związane zarówno z prezentacją własnych osiągnięć i wymianą doświadczeń jak z podnoszeniem własnych kwalifikacji. Istotny skutek tego ostatniego aspektu mobilności naukowej stanowi bardzo dobra znajomość nowożytnych języków obcych charakteryzująca Habilitantkę. Dr Popielska-Grzybowska ma talent językowy, biegle posługuje się językiem angielskim, francuskim, włoskim i portugalskim - przy czym jej znajomość tych języków mogłem stwierdzić z autopsji. Z pewnością zna też niemiecki i w mniejszym lub większym stopniu niektóre inne języki europejskie.

Dr Popielska-Grzybowska pisze po polsku językiem starannym, choć zdarzają się jej wpływy współczesnego angielskiego w rodzaju wyrazu "implementacja". W publikowanych pracach powraca termin "konceptualizacja", który wydaje mi się nie całkiem przejrzysty. (II.2.2.21). Habilitantka ulega tutaj pewnemu dość powszechnemu oczekiwaniu, że naukowiec będzie się posługiwał językiem formalnym i pełnym "profesjonalnych" terminów. W rzeczywistości na każdy temat można pisać posługując się zwykłym komunikatywnym językiem literackim. Taka ambicja nie jest zresztą obca Habilitantce, która dąży do zachowania bardzo wysokiego językowego poziomu wypowiedzi.

Natomiast nabyta w drodze studiów akademickich i własnego rozwoju znajomość języka staroegipskiego jest integralną częścią i podstawowym narzędziem jej pracy naukowej.

O aktywności naukowej dr Popielskiej świadczy imponująca liczba referatów konferencyjnych oraz artykułów i innych publikacji naukowych. Po okresie studiów doktoranckich na Uniwersytecie Warszawskim (1999-2004), gdzie zresztą także nauczała języka egipskiego, jej działalności badawczej towarzyszyła praca dydaktyczna związana z zatrudnieniem w Akademii Humanistycznej im. Aleksandra Gieysztora w Pułtusku (2005-2017), gdzie z niemałą energią nauczała przedmiotów związanych z szerokim profilem jej zainteresowań naukowych.

Dr Popielska -Grzybowska należy do licznych międzynarodowych gremiów i stowarzyszeń naukowych.

Pani Popielska w toku pracy zawodowej pełniła rozmaite funkcje (m.in. kierownika zakładu) i zdobyła znaczne umiejętności organizacyjne, których najlepszym dowodem jest szereg konferencji międzynarodowych, które zainspirowała i zorganizowała. Towarzyszyły temu prace edytorskie. Jej umiejętności w tej dziedzinie potwierdza aktualna owocna praca w charakterze adiunkta i kierowniczkę Działu Wydawniczego IKSIO PAN.

Panią Popielską charakteryzuje niezwykła pracowitość i koncentracja na sprawach ściśle naukowych, co w obecnych warunkach życiowej aktywności pracowników nauki, obarczonych różnymi praktycznymi aspektami codzienności, nie zawsze i nie dla wszystkich jest priorytetem.

Dr Popielską cechuje też wyraźnie emocjonalny stosunek do starożytności egipskiej, co piszący te słowa uważa za nadzwyczaj pozytywny element motywacji badacza.

Opinia o dorobku naukowym dr J. Popielskiej-Grzybowskiej

Publikowany dorobek Habilitantki obejmuje:

Monografie: 2 (+2 w przygotowaniu do druku).

Rozdziały w monografiach: 26

(Przed doktoratem: 3

Po doktoracie: 23)

Artykuły w czasopismach naukowych: 15 (+1 w druku)

(Przed doktoratem: 4

Po doktoracie: 11 +1 w druku)

Inne publikacje: 10 (+2 w druku)

Razem: 53 opublikowane prace naukowe (+6 w przygotowaniu lub w druku).

Dr Popielska-Grzybowska redagowała też szereg publikacji zbiorowych.

Do jej dorobku należą również bardzo liczne referaty konferencyjne (przed doktoratem 4, po doktoracie 71), wygłoszone na konferencjach krajowych i międzynarodowych, w znacznej części w językach obcych, oraz wykłady na zaproszenie (8 po doktoracie). Świadczą one zarówno o aktywności i mobilności naukowej Habilitantki jak o jej znajomości języków obcych.

J. Popielska-Grzybowska należy do bardzo nielicznych polskich autorów tekstów naukowych, którzy mogą się wykazać okazałą bibliografią w języku portugalskim.

Szczegółowe omówienie wszystkich publikacji dr Joanny Popielskiej-Grzybowskiej wykraczałoby poza ramy recenzji habilitacyjnej.

Egiptologia, którą uprawia z powodzeniem Habilitantka, należy do bardzo ważnych dziedzin nauki otwierających współczesnemu światu drzwi do świata starożytnego. Stanowi to o obiektywnym znaczeniu tego rodzaju badań.

Ważnym nurtem badań i wypowiedzi naukowych dr Popielskiej-Grzybowskiej jest językoznawstwo i literaturoznawstwo. Wyrazem tego są jej publikacje nawiązujące do doświadczeń badawczych związanych zwłaszcza z jej kontaktami i współpracą z Instytutem Badań Literackich PAN. Habilitantka realizowała ambitny projekt powiązania danych archeologicznych z tzw. językowym obrazem świata. Tego rodzaju badania odznaczają się wysokim stopniem uogólnień i pewną zależnością od spekulatywnych teorii związanych z semantyką i semazjologią. Piszący te słowa, przywiązany do związków terminów z konkretnymi desygnatami i

nieufnie traktujący teoretyczne struktury kreowane przez językoznawców-teoretyków, nie podejmuje się omawiania tej dziedziny. Docenia jednak wiedzę i śmiałość badawczą Habilitantki także w tym obszarze badań.

Wśród publikacji przedstawionych przez Habilitantkę ogromną większość artykułów i rozdziałów w monografiach stanowią prace związane z *Tekstami piramid* lub nawiązujące do nich. Wśród wybranych publikacji wydanych po doktoracie zaprezentowanych przez Habilitantkę jako dorobek naukowy właściwie wszystkie dotyczą *Tekstów piramid*. Sprawiać to może wrażenie wąskiego pasma zainteresowań Autorki, jednak w istocie ten przedmiot badań jest nadzwyczaj rozległy i powiązany z mnóstwem podstawowych zagadnień badawczych egiptologii.

Autorka od czasów pracy magisterskiej szczególną uwagę poświęca Atumowi, bogu, który w egipskich wierzeniach odgrywa szczególną rolę, zwłaszcza w procesie stworzenia świata.

Obok osiągnięcia przedstawionego jako podstawowe uzasadnienie wniosku habilitacyjnego dr Popielska-Grzybowska opublikowała w serii "Paideia" książkę w języku polskim pt. *Teksty piramid. Najstarsza "księga" Egipcjan wykuta w kamieniu*, ("Paideia V"), Warszawa 2021. Jest to praca w zamierzeniu popularyzatorska, jednak odznaczająca się bardzo wysokim poziomem zawartej w niej informacji naukowej. Jest to przykład literatury nadzwyczaj potrzebnej dla zachowania we własnym społeczeństwie zadowalającego stopnia kultury historycznej. Praca ta ma także cechy opracowania użytecznego w dydaktyce uniwersyteckiej. Cennym jej elementem są także przekłady *Tekstów piramid* na język polski.

Choć w pracach ściśle naukowych dr Popielska-Grzybowska zajmuje się wysoce profesjonalnie bardzo hermetycznym materiałem tekstowym, autorka ta nie stroni także od popularyzacji.

Warto też dodać, że oprócz badań teoretycznych dr Popielska-Grzybowska ma za sobą doświadczenie archeologiczne w terenie.

Ocena głównego osiągnięcia stanowiącego podstawę postępowania habilitacyjnego

Dr Joanna Popielska-Grzybowska przedstawiła jako osiągnięcie stanowiące podstawę do ubiegania się o stopień naukowy doktora habilitowanego publikację pod tytułem *Everything as One. A linguistic view of the Egyptian Creator in the Pyramid Texts*, Warsaw-Wiesbaden 2020 (IKŚiO PAN i Harrassowitz Verlag).

Stanowi ona monografię ważnego zagadnienia z historii religii i kultury starożytnego Egiptu. *Teksty piramid* należą do najstarszych zabytków nie tylko egipskiego ale i światowego piśmiennictwa. Są one od dawna tematem poważnych rozważań naukowych. Znajdują się one w 11 piramidach na terenie szeroko pojętej nekropoli memfickiej. Od niemal półtora stulecia zajmowali się nimi wybitni egiptolodzy: niegdyś byli to Gaston Maspero i Kurt Sethe, a nowsza bibliografia, którą Autorka zna i odnotowuje (np. s. 23 przyp. 56) jest naprawdę imponująca i wydaje się dzisiaj, że trudno powiedzieć coś nowego i odkrywczego o tych znanych od dawna tekstach. Jednakże dr Joanna Popielska - Grzybowska od lat konsekwentnie zajmuje się ponowną interpretacją tych doniosłych dokumentów myśli ludzkiej, które pozostawiła egipska starożytność.

Monografia dr Popielskiej-Grzybowskiej zaczyna się od obszernego wstępu (rozdział I) poświęconego ogólnej charakterystyce *Tekstów Piramid* i literatury naukowej ich dotyczącej.

Rozdział II "The gods and divine concepts" stanowi rodzaj katalogu bóstw i pojęć związanych z bogami, występujących w *Tekstach Piramid*.

Rozdział III dotyczy żywiołów (pierwiastków) oraz zjawisk uczestniczących w procesie Stworzenia.

W rozdziale IV Autorka zajmuje się zagadnieniami czasu i przestrzeni.

Rozdział V mówi o aspektach Stworzenia związanych z cielesnością bogów.

Rozdział VI dotyczy językowych aspektów (opisów) stworzenia.

Rozdział VII zawiera konkluzję.

Całość zamykają: wykaz skrótów, wykaz bibliograficzny oraz indeksy.

Dzieło liczy 400 stron.

Habilitantka z imponującą sprawnością operuje aparatem towarzyszącym jej wysoce specjalistycznym rozważaniom.

Należy dodać, że angielszczyzna tekstu jest bardzo staranna, Autorka znakomicie zna ten język, a fakt, że publikacja ukazała się w najpowszechniej dziś używanym języku kongresowym jest oczywisty, z uwagi na temat stanowiący przedmiot ciągłego zainteresowania międzynarodowego środowiska egiptologów.

Wstęp zawiera bardzo staranny przegląd poglądów na *Teksty piramid* występujących w literaturze.

W rozdziale II charakterystyka bogów jest w sposób analityczny oparta na treści *Tekstów piramid*. Szczególne miejsce zajmuje słoneczny bóg Ra. Autorka odkrywa w treści formuł z *Tekstów piramid* wskazówki dotyczące rytuałów religijnych, np. ablucji. Przybliżyła w ten sposób przesłanie *Tekstów piramid* do religijności bardziej przyziemnej i do praktyk przestrzeganych w kulcie świątynnym. Z drugiej strony niektóre formuły można objaśniać i komentować jedynie poprzez zestawienia analogii i zawartości kontekstów.

Przekłady *Tekstów piramid* zamieszczone w omawianej pracy często efektownie przybliżają poetyckie walory tych niezwykłych formuł.

Synkretyczne postacie bogów jak Ra-Atum sąsiadują z tak ważnymi postaciami boskiego świata jak Szu i Tefnut. Nut jest wszechobecna. Mimo prymatu Re i ważnej obecności Thota, także Ozyrys ma istotne miejsce w tym świecie, podobnie jak Ogdoada i Enneada bogów, Ptah, Min, Neith czy Chnum.

Autorka zajmuje się rolą poszczególnych bóstw w procesie Stworzenia, albo brakiem ich uczestnictwa, jak to jest w przypadku Amona (s. 81). Ten katalog bogów i związanych z nimi pojęć to jedna z najważniejszych części pracy. W centrum zainteresowania Autorki jest Atum i jego postacie zwierzęce (s. 132 i n.) a także pojęcie Stwórcy.

W rozdziale III autorka omawia żywioły czy substancje uczestniczące w procesie stworzenia: wodę, ziemię, nasienie. Na s. 166 pojawia się koncepcja panspermii, żywa do dzisiaj w niektórych teoriach powstania

życia na Ziemi. Jest ona najwyraźniej obecna u Lukrecjusza ("De rerum natura") - mówi on o pierwotnym chaosie, który wypełniały *discordia semina rerum*. Nie jestem pewny czy staroegipskie koncepcje związane z nasieniem odpowiadają istocie antycznego pojęcia panspermii. Porównanie gwiazd do klejnotów (s. 166) - a może nasion czy rozsianych cząstek - wydaje mi się poetycką przenośnią. Dalej w wyliczeniu Autorki pojawia się ślina, jajo, światło, dźwięk, odgrywające rolę elementów występujących w procesie Stworzenia. Ten przegląd boskich rekwizytów kończy ciemność i inne pokrewne negatywne zjawiska, a przedtem omawia jeszcze Autorka rolę króla.

Do przypisów 541- 549 na s. 155 mam uwagę, że znaczenie "cały" w znaczeniu bliskim znaczeniu "zdrowy", nie jest szczególną właściwością języków wschodniosłowiańskich, ale także zachodniosłowiańskich, por. np. *hendiadys* "zdrów i cały" albo "ocaleć", "ujść cało" w znaczeniu "zachować życie i zdrowie".

Tematem rozdziału IV są czas i przestrzeń oraz ich związek (konflikt?) z procesem Stworzenia. Jak słusznie informuje Autorka zarówno czas w starożytnym Egipcie jak miejsca związane z powstaniem świata były już przedmiotem licznych studiów. Szczególne miejsca w tych rozważaniach zajmuje *Nu*. Różne miejsca i środowiska aktu kreacji wymienia Habilitantka w tym rozdziale.

Rozdział V dotyczy techniki Stworzenia, a zwłaszcza ciała bogów.

Rozdział VI obejmuje jedną z ulubionych dziedzin Autorki, to jest lingwistyczne aspekty opisów Stworzenia i szeroką dziedzinę związaną z tym terminologią religijną.

Na koniec Autorka oddaje się rozważaniom przesłania *Tekstów piramid* w nadzwyczaj szerokim kontekście filozoficznym, co mimo imponującej erudycji niesie ze sobą nieuchronne ryzyko nadinterpretacji. Nie widzę możliwości ustosunkowania się do wszystkich szczegółowych twierdzeń Habilitantki, bo wymagałoby to sporządzenia komentarzy bliskich objętością jej obszernej pracy, do czego zresztą nie czuję się powołany. Ograniczam się zatem do ogólnych obserwacji.

Autorka słusznie traktuje *Teksty piramid* jako najstarszy na świecie zbiór tekstów religijnych. Teksty te są niewątpliwie starsze od samych piramid. Już w chwili ich umieszczenia na wewnętrznych ścianach tych grobowych pomników władców egipskiego Starego Państwa były to teksty archaiczne i odbiegały od ówczesnie używanego języka egipskiego. Dla nas stanowią ciągle fascynującą zagadkę, której rozwiązywaniem dr Joanna Popielska-Grzybowska zajmuje się w sposób niezwykle intensywny. Są to jednak teksty niezwykle zawile zarówno w sensie językowym jak i w warstwie interpretacyjnej. Dr Popielska-Grzybowska podjęła się w swojej monografii niezwykle trudnego zadania zmierzenia się nie tylko z językiem i treścią tych enigmatycznych tekstów religijno-magicznych, ale także krytycznej konfrontacji ze spuścizną licznych egiptologów, którzy poprzednio zajmowali się tymi niezwyklejmi zabytkami piśmiennictwa. Autorka znakomicie zna bibliografię tematu i panuje nad tym ogromnym materiałem.

Dzięki nieprzeciętnej intuicji badawczej autorka tej monografii potrafiła się wczuć w istotę znaczenia tajemniczych formuł, które już dla samych Egipcjan nie były w pełni zrozumiałe. Dotykamy w nich najdawniejszej warstwy egipskich pojęć religijnych a także ideologii dotyczącej osoby króla, roli godności królewskiej oraz boskości władcy, który już za życia łączył świat ziemski ze światem bogów a po śmierci stawał się integralną częścią nadziemskiej rzeczywistości. Aspekty astralne *Tekstów Piramid* i magiczna moc formuł kultowych łączą się w spójną całość.

Wnikliwie analizuje autorka problemy leksykalne *Tekstów Piramid*. Wysuwa szereg szczegółowych hipotez i objaśnień znaczenia niejednoznacznych często wyrażen i formuł.

Trzeba jednak zauważyć, że *Teksty Piramid*, choć stanowią zbiór tekstów, nie są spójnym utworem ani jakąś staroegipską księgą religijnych aksjomatów. Jest to zbiór formuł o charakterze religijnym i magicznym, które już sami Egipcjanie z okresu Starego Państwa nie całkiem rozumieli. Studiowanie tych tekstów jest fascynującą przygodą naukową. Zapewne

można odkryć porządek, którym kierowano się w ich układaniu dla celów związanych z pochówkiem faraona. Należy jednak ostrożnie podchodzić do możliwości dotarcia do kryjącej się za tymi enigmatycznymi zaklęciami filozofii czy systemu wierzeń.

Wiele zależy przy tym od ogólnego nastawienia badacza do badania wierzeń egipskich. Jan Assmann, wybitny i często cytowany uczony, reprezentuje na przykład kierunek badań naznaczony skłonnością do religioznawczych uogólnień i metafizycznych interpretacji tekstów. Inni badacze są zazwyczaj ostrożniejsi. Zdaniem wielu uczonych nie należy w zabytkach myśli egipskiej dopatrywać się przejawów filozofii podobnej do tego, co znamy z filozoficznych pism greckich. To przede wszystkim kwestia właściwego starożytnym Egipcjanom sposobu widzenia rzeczywistości i formy wypowiedzi na piśmie. *Teksty piramid* to nie jest również literatura sapiencjalna ani zbiór wskazówek czy zaleceń dla żywych, choć takie teksty również występują w literackiej spuściźnie starożytnego Egiptu. Adresatami tych formuł są istoty boskie, wśród których znajduje się król. Są to, jak się wydaje, "obiektywne" stwierdzenia dotyczące transcendentnej rzeczywistości, którą te zaklęcia mogą tworzyć a przynajmniej na nią wpływać. Moim zdaniem przypomina to nieco pojęcie i praktykę tzw. teurgii (θεουργία) w świecie późnego antyku, także w Egipcie.

Zwraca uwagę dążenie Autorki do powiązania analizy lingwistycznej i treściowej formuł *Tekstów piramid* z pewnymi ogólnymi zagadnieniami dotyczącymi tekstów religijnych. Autorka chętnie wchodzi w dziedzinę ogólnego religioznawstwa i filozofii. Jest to jednak grunt niezbyt pewny, zważywszy zwłaszcza enigmatyczny charakter *Tekstów piramid*.

Nie ulega dla mnie wątpliwości, że Autorka - nie tylko w tej pracy - zmierza do zbudowania systemu. Jest to dzieło zdążające - niewątpliwie słusznie - do odtworzenia świata myśli religijnej Starego Państwa, w tym konkretnym przypadku myśli dotyczącej Stwórcy. Nie zapominajmy jednak, czytając tę pracę, że cała konstrukcja myślowa złożona z odczytanych przez Autorkę i przez innych badaczy elementów, jest nowożytną naukową rekonstrukcją. Wielu autentycznych elementów

brakuje, uzupełniła je wiedza Autorki. Jeśli jest to rekonstrukcja całkowicie trafna, to i tak nie można jej nadmiernie uogólniać. *Teksty Piramid* są elitarne w stopniu trudno dziś wyobrażalnym. Są to klucze do świata bogów przeznaczone dla króla. Nie możemy ich używać dla zrozumienia myślenia religijnego ówczesnego przeciętnego Egipcjanina. Na ich podstawie nie można zatem budować całościowego wizerunku religii egipskiej w okresie Starego Państwa. Autorka oczywiście rozumie to, ale powodowana silną motywacją badawczą śmiało wchodzi w prace "rekonstrukcyjne". Wysuwa przy tym oryginalne koncepcje i hipotezy badawcze.

Dzieło dr Popielskiej jest doprawdy imponujące z uwagi na rozmiary wykonanej pracy i stopień filologicznej akrybii. Cenną właściwością pracy dr Popielskiej-Grzybowskiej jest lingwistyczna staranność w podejściu do formuł *Tekstów Piramid* a zwłaszcza dociekliwe ustalanie znaczenia wyrazów i sformułowań. Ta właściwość omawianej pracy wskazuje na zawarty w niej cenny wkład do badań nad językiem egipskim. Zostanie to z pewnością docenione przez międzynarodowe środowisko egiptologów.

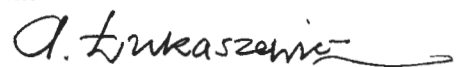
Ogólnie rzecz biorąc otrzymaliśmy ważną pracę naukową dotyczącą nadzwyczaj trudnej dziedziny i osiągającą niezwykle wysoki poziom znajomości rzeczy.

Podsumowanie i wniosek

Zdaniem recenzenta dr Joanna Popielska Grzybowska wykazała się nieprzeciętnie aktywną działalnością naukową: badawczą, redaktorską i edytorską, organizacyjną i terenową, zdobyła też niemałe doświadczenie wykopaliskowe. W miejscach swojej działalności uzyskiwała bardzo dobre opinie. Ma rozległe kontakty międzynarodowe.

Stwierdzam, że wymienione wyżej osiągnięcia naukowe przedstawione jako podstawa postępowania habilitacyjnego wraz z towarzyszącym temu osiągnięciu pozostałym dorobkiem naukowym dr Joanny Popielskiej-Grzybowskiej, spełnia ustawowe wymagania dotyczące przyznawania

stopnia naukowego doktora habilitowanego i wnioskuję o nadanie jej tego stopnia.

A handwritten signature in black ink, reading "A. Łukaszewicz". The signature is written in a cursive style with a long horizontal flourish extending to the right.

Prof. dr hab. Adam Łukaszewicz

Adam.Lukaszewicz@adm.uw.edu.pl